

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

Son 9 Jild 4

2024

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

№ 9 (4) - 2024

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ТОШКЕНТ-2024

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Абдор – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

Турсунов Равшан Нормуратович – тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Миллий Университети;

Холикулов Ахмаджон Боймаҳамматович – тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Миллий Университети;

Габриэльян Софья Ивановна – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Миллий Университети.

Саидов Сарвар Атабулло ўғли – катта илмий ходим, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази, илмий тадқиқотлар бўлими.

08.00.00-ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Насирходжаева Дилафруз Сабитхановна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Остонокулов Азамат Абдукаримович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент молия институти;

Арабов Нурали Уралович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Хожаев Азизхон Саидалоҳонович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Фарғона политехника институти

Холов Актам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Хамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б, Тошкент молия институти;

Шакарров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети

09.00.00-ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Саидова Камола Усканбаевна – фалсафа фанлари доктори, “Tashkent International University of Education” халқаро университети;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Ўроқова Ойсулов Жамолиддиновна – фалсафа фанлари доктори, доцент, Андижон давлат тиббиёт институти, Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси мудири;

Носирходжаева Гулнора Абдукаҳхаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Турдиев Бехруз Собирович – фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети.

10.00.00-ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилевич – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳасанов Шавкат Аҳадович – филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Бахронова Дилрабо Келдиёровна – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Мирсанов Ғайбулло Қулмуродович – филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

12.00.00-ЮРИДИК ФАНЛАР:

Аҳмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуротовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович – юридик фанлар доктори, профессор в.б., Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Эргашев Икром Абдурасулович – юридик фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Утемуратов Махмут Ажимуратович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳакимов Комил Бахтиярович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Юсупов Сардорбек Баходирович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Амиров Зафар Актамович – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби;

Жўраев Шерзод Юлдашевич – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Бабаджанов Атабек Давронбекович – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Раҳматов Элёр Жумабоевич – юридик фанлар номзоди, Тошкент давлат юридик университети;

13.00.00-ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Ҳашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети ҳузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Каюмова Насиба Ашуровна – педагогика фанлари доктори, профессор, Қарши давлат университети;

Тайланова Шохид Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент;

Жуманиёзова Муҳайё Тожиевна – педагогика фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Ибрахимов Санжар Урунбаевич – педагогика фанлари доктори, Иқтисодиёт ва педагогика университети;

Жавлиева Шахноза Баходировна – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Самарқанд давлат университети;

Бобомуротова Латофат Элмуродовна – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Самарқанд давлат университети.

19.00.00-ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Василя Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбаҳор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Амалий психологияси кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Шамшетова Анжим Караматдиновна – психология фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарканд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

22.00.00-СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодира Мухтаржановна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети;

Содиқова Шоҳида Мархабобовна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон халқаро ислом академияси.

23.00.00-СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насриддин Атакулович – сиёсий фанлар доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич – сиёсий фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Xaynazarov Baxromjon Baxtiyorovich</i> RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA PIRENEY YARIM OROLIDAGI KORTESLARNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O'RNI	10-14
<i>Azizbek Xolliyev</i> XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA ROSSIYA TOG'-KON SANOATIDA BRITANIYA SARMOYASINING TUTGAN O'RNI	15-20
<i>Mahkamov Abdiqayum Mahkamovich</i> SUDYALAR OLIY KENGASHINING SUDYALAR KORPUSINI SHAKLLANTIRISHDA TUTGAN O'RNI (TARIXIY TAHLIL)	21-25
<i>Eshimov Shaxridin Xujayorovich</i> SUD – HUQUQ TIZIMIDAGI TARG'IBOTCHILIK FAOLIYATI VA MA'NAVIY – MA'RIFIY ISHLAR (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)	26-31
<i>Намазова Умида Нормурадовна</i> ИЛК ЎРТА АСРЛАР СУҒДДА НИКОҲ: ШАКЛЛАНИШИ, ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ	32-41
<i>Самадов Искандар Исмамович</i> ХОРАЗМ ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (ХХСР)ДА ЕР-СУВ МАСАЛАСИ	42-48
<i>Rustamova Madina Musoqulovna</i> SAMARQAND VILOYATI XOTIN-QIZLARNING ILM-FAN, TA'LIM VA INNOVATSIYALARGA QO'SHGAN HISSASI	49-56
<i>Jiyanbekova Sharofat Abdikaharovna</i> SOVET DAVRIDA KITOB TAQIQLARIGA NISBATAN O'ZIGA XOS SENZURA AMALIYOTLARI...	57-64
<i>Tursunov Javlonbek Akrom o'g'li</i> MUQADDAS QADAMJOLAR. SAMARQAND SHAHRINING TARIXIY TOPONOMIYASINING MUHIM TARKIBIY QISMI	65-68

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Tolipova Baxtigul</i> MAMLAKAT OZIQ-OVQAT SANOATIGA YO'NALTIRILGAN INVESTISIYALARNING EKONOMETRIK TAHLILI	69-77
<i>Mamanazarov Abdusamat Abdusaitovich</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA PUL-KREDIT SIYOSATI KO'RSATKICHLARI TAHLILI	78-83
<i>Амбарцумян Анастас Алексеевич, Хасанова Руфина Раисовна</i> ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ	84-96
<i>Meliyeva Nargiza Eshboyevna</i> INSON RESURLARINI BOSHQARISHDA RIVOJLANGAN DAVLATLARING TAJRIBASI	97-104

<i>Исраилов Рустам Ибрагимович</i> КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	105-109
<i>Jumaniyazov Inomjon To'raevich</i> APPLICATION OF ESG PRINCIPLES IN THE ACTIVITIES OF SOVEREIGN INVESTMENT FUNDS	110-120
<i>Amonov Navro'zxon Saloxiddin o'g'li</i> MINTAQAVIY MEHNAT BOZORIDAGI ISHCHI KUCHIGA TALAB VA TAKLIFNI ISTIQBOLLASHTIRISH YO'LLARI	121-129
<i>Mirxamidova Zahinabonu Mirxamid qizi</i> ROBOTLASHTIRISH DAVRIDA MEHNAT BOZORINING O'ZGARISHI: TO'RTINCHI SANOAT INQILOBI MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI.....	130-138
<i>Kalbayev Muratbay Aytbaevich</i> AYLANMA MABLAG'LARNI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI	139-144
09.00.00 – FALSAFA FANLARI	
<i>Ernazarova Yorqinoy Ollaberganovna</i> RIVOJLANGAN DAVLATLARDA KADRLAR XIZMATINI TASHKIL ETISH: ODOB-AXLOQ QOIDALARI VA KASBIY MADANIYAT TALABLARIGA RIOYA ETILISHINI TA'MINLASH MEXANIZMLARI	145-155
<i>Ahrorova Shahlo O'rinboyevna</i> GLOBALASHUV SHAROITIDA MILLIY QADRIYATLARNING TAKOMILLASHUVI JARAYONI	156-161
<i>Рахманов Баҳодир</i> АЛИШЕР НАВОЙИ КОМИЛ ИНСОН КОНСЕПСИЯСИДА СИНЕРГЕТИК ҲОЯЛАР ИНЪИКОСИ	162-170
<i>Нуралиева Насиба Ахмадқуловна</i> ЖАДИД МУТАФАККИРЛАРИ ИЖОДИДА ТАРБИЯГА ОИД ҚАРАШЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ	171-176
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Fayzulloev Otabek Muhammadovich</i> KATTALAR FOLKLORINING TARKIBIY QISMI – BOLALAR FOLKLORI HAQIDA.....	177-184
<i>Тоқимбетова Гулбахор Абатбаевна</i> ЎЗБЕК-ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ИРФОНИЙ ОБРАЗЛАР	185-190
<i>Yusupova Sadokat Alijon qizi</i> “BOBURNOMA”NING YAPONIYADA O'RGANILISHI	191-197
<i>Xudoyberdiyeva Gulmira Allaberdi qizi</i> JAHON TILSHUNOSLIGIDA POLISEMIYA HODISASIGA LINGVISTIK YONDASHUV (RUS VA INGLIZ TILSHUNOSLIGI MISOLIDA)	198-201
<i>Tangriyev Valisher Azamovich</i> SOMATIK IFODALAR ORQALI BERILGAN PARALINGVISTIK VOSITALARNING QIYOSIY TADQIQI: “ANOR” HIKOYASI MISOLIDA	202-206

<i>Abulova Zilola Azimovna</i> INGLIZ AFORIZMLARINING TARKIBIDA BIR JUMLA HAMDA QO'SHMA GAPLAR BILAN IFODALANGAN AFORIZMLAR XUSUSIYATLARI	207-201
<i>Qurbonova Dilnoza Olimovna</i> TYPES AND FUNCTIONS OF ADVERTISEMENT IN ENGLISH AND UZBEK.....	210-216
<i>Quljanova To'lg'anoy Shodiyor qizi</i> ASQAR MAHKAM IJODIDA BUVI OBRAZINING O'ZIGA XOSLIGI	217-221
<i>Babajanova Aziza Rustamovna</i> ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA BAHOR MAVZUSINING BADIY TALQINI	222-227
<i>Khursanova Laylo Bakhtiyarovna</i> REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF "PATIENCE" IN SPECIAL ENGLISH DICTIONARIES	228-232
<i>Diyorova Mohlaroyim Xamza qizi</i> O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SIFAT SO'Z TURKUMI TADQIQI	233-238
<i>Samadova Visola Baxtiyor qizi</i> INGLIZ, O'ZBEK VA RUS TILLARIDA ANTONIM KOMPONENTLI FE'L FRAZEOLIGIK BIRLIKRLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI	239-242
12.00.00 – YURIDIK FANLAR	
<i>Tўлаганова Гулчехра Захитовна, Гофурова Дилафруз Мурод қизи</i> АЁЛЛАР ТОМОНИДАН СОДИР ЭТИЛГАН ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ, ЮЗАГА КЕЛАДИГАН ТЕРГОВ ВАЗИЯТЛАРИ ВА ВЕРСИЯЛАРНИ ИЛГАРИ СУРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	243-252
<i>Tosheva Maftuna Anvar qizi</i> INSON A'ZOLARI VA TO'QIMALARINING TRANSPLANTATSIYASI BILAN BOG'LIQ JINOYATLAR	253-262
<i>Ikramov Sherzod Raximdjanyovich</i> VOYAGA YETMAGAN SHAXSLARNI MODDIY TA'MINLASHDAN BO'YIN TOVLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	263-266
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Tohirova Mohigul Umir qizi</i> KO'RISHDA NUQSONI BOR SHAXSLARNING IJTIMOY UMIDSIZLIK DARAJASINI PSIXOLOGIK O'RGANISH. (L.I.VASSERMANNING "IJTIMOYIY FRUSTRATSIYA (UMIDSIZLIK) DARAJASINI DIAGNOSTIKA QILISH METODOLOGIYASI" ASOSIDA)	267-274
<i>Nasriddinov Dadaxon Komiljonovich</i> OLIY HARBIY TA'LIMDA FIZIKA O'QITISH SAMARADORLIGINI MOBIL ILOVALAR VA ROBOTOTEXNIKA ELEMENTLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH YUZASIDAN OLIB BORILGAN PEDAGOGIK TAJRIBASINOV ISHLARI VA ULARNING NATIJALARI	275-281
<i>Xojaniyazova Inkar Jumanazarovna</i> BOSHLANG'ICH TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA DIDAKTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARINI KENGAYTIRISH MASALALARI	282-292
<i>Ashurova Marhabo Sayfulloyevna</i> BUXORO JADIDLARI VA YANGI USUL MAKTABLARIDA O'QITISH IMKONIYATLARI	293-301

<i>Алимова Нигора Исраиловна</i> ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ, НАХОДЯЩИХСЯ НА ДЛИТЕЛЬНОМ ЛЕЧЕНИИ	302-308
<i>Matajonova Gulnoza Karimovna</i> IJTIMOIY FANLARNI TEXNIKA YO'NALISHI TALABALARIGA O'QITISHNING DOLZARB MUAMMOLARI	309-313
<i>Axmadjanova Madina Maxmudjon qizi</i> GRAMMATIK MINIMUM VA UNI O'QITISH METODLARI	314-319
<i>Norboyev Zafar Abdumuminovich</i> OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA CEFR ME'ZONLARI ASOSIDA YANGI AVLOD DARSLIKLARINI YARATISH TEXNOLOGIYALARI	320-323
<i>Axmedova Zuxraxon Tulyanbayevna</i> QO'L TO'PI O'YININING JISMONIY JIHATDAN O'QUVCHILARNING O'QISHNI TUSHUNISHLARIGA TA'SIRI	324-329
<i>Юсупова Заррина Курбоновна</i> УНИКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И ВЫЗОВЫ В РАЗВИТИИ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ	330-334
<i>Ravshanova Xafiza Komilovna</i> MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARIDA TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY ASOSLARI	335-340
<i>Nurbayeva Xolniso Uralovna</i> GENDER STREOTIPLAR GENDER MADANIYATNING TARKIBIY QISMI SIFATIDA	341-345
<i>Samatova Shohsanam Xolmuhammad qizi</i> BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING TIZIMLI FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH MUHIM PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA	346-351
<i>Mustayeva Guliston Bo'riboyevna</i> TIBBIY TA'LIMDA AKS ETTIRISH AMALIYOTINING AHAMIYATI: UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISHGA KO'MAKLASHISH	348-356
<i>Ahmedbekova Maxpuzaxon</i> TASVIRIY SAN'AT DARSLARIDA O'QUVCHILAR BILIMINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK VA INNOVATSION JIHLTLARI	357-362
<i>Utkirov Abbos Meyliyevich</i> ARTIFICIAL INTELLIGENCE IMPACT ON HIGHER EDUCATION QUALITY AND EFFICIENCY	363-388
<i>Xodiyeva Gulhayo Hasan qizi</i> BOSHLANGICH SINIF O'QUVCHILARIDA MATEMATIKA FANI ORQALI TANQIDIY-TAHLILIIY HAMDA MA'LUMOTLARNI TAHLIL QILISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI.....	389-393
<i>Maxliyo Qalandarova</i> UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MATEMATIKA DARSLARIDA O'QUVCILARNING MOLIIYAVIIY SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH SHAKLLARI VA USULLARI.....	394-399

Received: 30 August 2024
Accepted: 5 September 2024
Published: 15 September 2024

Article / Original Paper

EDUCATIONAL OPPORTUNITIES IN BUKHARA JADID AND NEWFANGLED SCHOOLS

Ashurova Marhabo Sayfulloevna

Senior lecturer of Bukhara State University, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

Abstract. Today, a variety of innovations coming from the developed world, especially scientific and cultural innovations, are welcomed by the countries of the world in different ways. On the other hand, the diversity of opinions and views on this issue causes various discussions in the scientific community. It is worth noting the merits of the Bukhara Jadids at the stage of development of science and culture in Uzbekistan in the late XIX-early XX centuries. The Jadids advocated the introduction of innovations in the country. Today, the teaching methods and opportunities of schools in a new way that they have introduced are especially important.

Key words. Jadidism, jadid, new method, new method schools, traditional school, enlightenment, madrasah

BUXORO JADIDLARI VA YANGI USUL MAKTABLARIDA O'QITISH IMKONIYATLARI

Ashurova Marhabo Sayfulloyevna

Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Bugungi kunda jahonning rivojlangan davlatlaridan kirib kelayotgan turli xildagi yangiliklar ayniqsa ilmiy-madaniy yangiliklar dunyo mamlakatlari tomonidan turlicha kutib olinmoqda. Bu boradagi fikrlar va qarashlar xilma-xilligi esa ilmiy jamotchilik tomonidan turli munozaralarga sabab bo'lmoqda. XIX asr oxiri-XX asr boshlarida O'zbekistonda ilm-fan, madaniyat rivojlanish bosqichida Buxoro jadidlarining xizmatlarini ham alohida aytib o'tish joiz. Jadidlar mamlakatda yangiliklar joriy qilish tarafdori bo'lgan. Ayniqsa ular olib borgan yangi usuldagi maktablarning o'qitish usullari va imkoniyatlari bugungi kun uchun muhimdir.

Kalit so'zlar. Jadidchilik, jadid, yangi usul, yangi usul maktablari, an'anaviy maktab, ma'rifatparvarlik, madrasa

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4I9Y2024N39>

Kirish. Bugungi kunda jahonning rivojlangan davlatlaridan kirib kelayotgan turli xildagi yangiliklar ayniqsa ilmiy-madaniy yangiliklar dunyo mamlakatlari tomonidan turlicha kutib olinmoqda. Bu boradagi fikrlar va qarashlar xilma-xilligi esa ilmiy jamotchilik tomonidan turli munozaralarga sabab bo'lmoqda.

XIX asr oxiri-XX asr boshlarida O'zbekistonda ilm-fan, madaniyat rivojlanish bosqichida Buxoro jadidlarining xizmatlarini ham alohida aytib o'tish joiz. Jadidlar mamlakatda yangiliklar joriy qilish tarafdori bo'lgan. Ayniqsa ular olib borgan yangi usuldagi maktablarning o'qitish usullari va imkoniyatlari bugungi kun uchun muhimdir.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida jadidchilik harakati tarixiga bag'ishlangan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ular bilan bir paytda faoliyat olib borgan bu harakat a'zolarining Buxoroga bag'ishlangan qismi hali to'lig'icha o'rganilmagan. Buxoro jadidlari faoliyati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligidagi siyosiy- ijtimoiy jarayonlar,

jadidchilik harakatining vujudga kelishi hamda jamiyatni isloh qilish borasidagi qarashlari, shuningdek, Buxoro amirlarining bu harakat faoliyatiga munosabati mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoev 2022 yil 12 dekabrda yo'llagan "Murojaatnoma"da "Najot – ta'limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi". Ma'rifatparvar jadid bobolarimizning bu so'zlari deputat va senatorlarimiz, siyosiy partiyalar, mahalliy kengashlar, butun davlat apparati, keng jamoatchilikning amaliy harakatiga aylanishi kerak"-deb ta'kidlaydi.

Ko'rinadiki, oliy va o'rta ta'lim o'quv dargohlarida azaldan shaxs hamda jamiyat ma'rifatini shakllantiradigan maskanlar bo'lgan. Ajdodlarimiz qadimda ularni "madrasa" va "maktab" deb atashgan. Ushbu maqolada asosiy e'tibor Buxoro Oliy ta'lim tizimi, madrasalari tarixini o'rganishga qaratiladi.

Madrasalar ma'rifat maskanlari bo'lish bilan birga shu hududda saqlanib qolgan va barcha qadimiy tarixiy me'moriy yodgorliklarning yarmiga yaqinini tashkil etadi. Har yili minglab xorijiy sayyohlar ularni ko'rish, o'zbekning ko'hna zamonlarga tutashib ketgan milliy madniyati, ma'rifatidan bahramand bo'lish ilinjida O'zbekistonga keladi. Madrasala tarixi, ulardan yodgorlik bo'lib turgan sirli obidalar millatni o'z o'tmishi, ajdodlari bunyod etgan madaniyat va ma'rifat bilan tez va oson tanishtiradi, insoniy qadriyatlar negizini aniqlash va foydalanishga beminnat ko'maklashadi.

Turon o'lkasi tarixi, bu mintaqada kamol topib jahonga tanilgan yuzlab ulug' allomalar hayotiga oid ko'plab qimmatli ma'lumotlar mazkur o'quv dargohlari-madrasalar faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Dunyoning nufuzli kutubxonalar va Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharq qo'lyozmalari markazi xazinasida saqlanayotgan minglab jildlardan iborat kitoblarning olamga kelishini ham shu madrasalar faoliyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ayrim xorijiy tadqiqotchilar Buxoro, Samarqand kabi yirik shaharlarda o'rta asrlarda mavjud bo'lgan madrasalar tarixi haqida ilmiy ma'lumotlar etarli emasligini ta'kidlashadi.

Mulohaza. Bundan bir necha yil oldin Germaniyalik sharqshunos Anke fon Kiyugelgen xonim mujaddidiya-naqshbandiya tariqati vakillarining Buxoro xonligidagi faoliyati haqida so'z yuritib: "O'quv ta'lim muassasalarining qanchaligi to'g'risida aniq axborotga ega emasmiz va ta'lim dasturidan mutlaqo bexabarmiz. Xanikov madrasada o'qitiladigan yuzdan ortiq kitob nomini keltiradi. Boshqalarini talabalar mustaqil o'rganishi lozim edi. Sharqshunos Demezson 1834 yili madrasalarning biridagi o'quv jarayonida bir oydan oshiq ishtirok etadi va o'nga yaqin muallif va kitob nomini sanab o'tadi"- deb yozgan edi.

Biz ham ba'zi ishlarimizda xuddi shu muammoga to'qnash keldik. Buxoroning o'rta asrlardagi ma'rifiy hayoti, undagi oliy o'quv yurtlari tarixi va ta'lim tizimini etarlicha tasavvur qila olmay ular to'g'risida hatto bir satr yozishga ham jur'timiz etmadi.

Tadqiqot chog'ida bir qancha qo'lyozma manbalar va yuzlab tarixiy hujjatlarda Buxoro shahridagi 300 dan ortiq madrasa faoliyatiga doir ma'lumotlar yig'ildi. Foydalanilgan hujjatlarimizning taxmini 80 foizi ilmiy muomalaga kiritilmagan.

Dastlab, Buxorodagi jadidchilik harakatiga mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889) G'ijduvonlik domla Fozil, Mo'minxo'ja Vobkandli, mulla Xudoyberdi Baysuniylar rahbarlik qildilar. Ammo qadimiylar bu talab va istaklarga qarshi kurashib Marjoniyni mamlakatdan chetlashtirdilar. U Qozonga borib o'z faoliyatini davom ettirdi. Umuman Buxoroda jadidchilik harakati 1910 yildan boshlab tashkiliy jihatdan to'liq shakllanib, milliy

demokratik tashkilot tusini oldi. Mazkur harakatning namoyondalari: madrasa talabasi Sadridin Ayniy, kichik amaldor Abduvohid Burhonov, savdogarning o'g'li Usmon Xo'jaevlar edilar.

1910 yilda Buxoroda jadidlarning "Tarbiyai - atvol" degan yashirin tashkiloti tuzildi. Bu jamiyat yashirin ish olib borib o'zining 28 ta yangi tashkilotidan iborat bo'lib ular asosan Termiz, Qarshi, Eski Buxoro Kogon va G'ijduvon shaharlarida tashkil topdi, shundan boshlab jadidlar o'zlarini "Yosh buxoroliklar" deb atashgan.

Buxoro amirligida XIX asr boshlaridayoq ta'lim tizimini isloh qilish uchun boshlangan harakatlar, XX asr boshlarida jamiyatlar ko'rinishini oldi. Tarixiy manbalarda taraqqiyparvarlar, ma'rifatparvarlar, Yosh buxoroliklar nomi bilan tilga olingan ulamolarning bu guruhi jamiyatning barcha sohalarining rivojlantirishning yagona yo'li ta'lim tizimi isloh qilish deb bildilar. Tatar ma'rifatparvari I. Gaspirinskiy asarlarida, –Tarjimon gazetasida chop etgan maqolalarida islohotchilik g'oyalarini targ'ib qildi. Buxoro taraqqiyparvari Abdurauf Fitrat esa Buxoroda din va maorif sohasida vujudga kelgan inqiroz hamda ularni bartaraf etishga oid o'z tavsiyalarini ishlab chiqdi.

1893 yil may oyida Ismoilbek Gaspirinskiy Buxoro amirligiga tashrif buyuradi. U Abdulahadxon topshirig'iga binoan tosh yotqizilgan Yangi Buxoro (Kogon) stansiyasi va Buxoro shahri orasidagi 11 verstlik (11,66 km) yo'ldan borar ekan, amirning bu bunyodkorlik ishini xalqparvarlik samarasi, deb ataydi. Shuningdek, Buxoro amirligining poytaxti bo'lgan Buxoro shahrining toza va ozodaligi, o'lkada o'g'rilik hodisasi nihoyatda kamligi, mayxonalar yo'qligini aytib, *"100 yil oldin bizning Qrimda ham shunaqa edi"*[1], - deb yozadi. Buxoroda faoliyat ko'rsatayotgan Rossiyaning pochta va telegrafxonasi faoliyatiga ham alohida urg'u berib o'tadi. Buxoro bozorlarida Rossiya, Turkiston Xitoy, Eron, Hindiston va ingliz davlatlaridan keltirilgan turli xil mahsulotlar sotilishi va bozorlarining gavjumligini ko'rib, *"Buxoro bozorlariga bir bir nazar tashlansa, uning Turkiston o'lkasida eng birinchi mahalliy savdo-sotiq maskani ekani ayon bo'ladi"*, - deb ta'rif beradi.

Ismoilbek ta'til bo'lishiga qaramay, ayrim maktab va madrasalarga borib, o'qitish usullari bilan tanishadi. Madrasalarda arabiy ilmlar va adabiyotdan boshqa fanlar o'qitilmasligidan afsuslanadi. Madrasalardagi ta'lim tizimi haqida: *"Oliy madrasalarda diniy ilmlar yuksak saviyada o'qitiladi... O'tmish davrlarda e'tibor qozongan astronomiya, tib, handasa, kimyo va boshqa fanlar keyingi zamonlarda bu erda unutilib yuborilgan. Umidvormizki, Tehronda, Istanbulda, Misrda, Bombayda yangidan jonlangan bu tur ilmlar Buxoroyi sharifda ham tirilib qolar"*- deb yozadi. Maktab va maorif masalasida Badridin qozikalon bilan ham uchrashadi va unga –"Xo'ja sibyon" darsligini sovg'a qiladi. Qozikalon kitob bilan tanishib, amirlik maktablarining aksariyat qismida tahsil tili fors tilida ekanligini, agar darslik fors tiliga tarjima qilinsa, juda foydali ish bo'lishini ta'kidlaydi.

Ismoil Gaspirinskiyning Buxoroga tashrifidan xabar topgan Amir Abdulahadxon uni Shahrisabzga taklif qiladi va ular 1893 yilning 12 iyunida uchrashadilar. Suhbat davomida Ismoilbek jadid maktablarining ahamiyati va Rossiyadagi ta'lim tizimi haqida ma'lumot beradi. Amir Abdulahadxon uning maorif sohasidagi harakatlarini yuqori baholab, tashrifi uchun minnatdorchilik bildiradi. Ismoilbek Gaspirinskiyning Buxoroga tashrifi va Sharq mamlakatlarida maorif sohasida sodir bo'layotgan o'zgarishlar ta'siri ostida Buxoroda jadid maktablari tashkil etila boshlaydi. 1897 yilda Badridin qozikalonning ruxsati bilan Mulla Jo'raboy Ne'matulloh o'g'li Buxoro shahrida jadid maktabi ochadi. U Xo'jai sibyon darsligini fors

tiliga tarjima qilib, 13 nafar bolani o'qitishni boshlaydi. Bu haqda xabar topgan Ismoil Gaspirinskiy ushbu maktabga 10 dona sarmashq va 1000 nusxa alifbo kitobini bosmaxonasidan hadya sifatida bosib berishini aytadi. 1900 yilda ushbu maktabda imtihon o'tkazilgan va uning so'ngida savdogar Mirxon Porso o'g'li maktab va madrasalarda tadrishni isloh qilish zarurligi haqida nutq so'zlagan. Oradan biroz vaqt o'tib bu maktab faoliyati to'xtab qolgan. 1907 yilda Badriddin qozikalon ruxsati bilan Nizomiddin Sobitiy Buxoroda, o'z uyida tatar tilida yangi usul maktabini ochgan. Bu maktabda dastlab 10-12 nafar tatar bolalari o'qigan bo'lib, qozonlik Abdurahmon Sa'diy o'qituvchilik qilgan.

1908 yilning bahor faslida Ismoilbek Gaspirinskiy amirlikka ikkinchi bor tashrif buyurib, Amir Abdulahadxon bilan Buxoro shahrida uchrashgan. Bu safargi uchrashuv chog'ida valiahd Sayyid Olimxon bilan ham yaqindan tanishib, uning o'qimishli, rus tilini yaxshi bilishi, dunyoviy ilm-fan va matbuotdan xabardor ekanligiga ishonch hosil qilgan. Shuningdek, jadid maktablarini tashkil etish bo'yicha tatar va buxorolik ma'rifatparvarlar bilan yig'ilish o'tkazgan. Unda mulla Nizom uyidagi maktab uchun hukumatdan alohida joy olish va unda buxorolik bolalar ham tahsil olishiga imkoniyat yaratish to'g'risida qaror qilingan va bu maktabga I. Gaspirinskiyning taklifiga ko'ra, Amir Muzaffarxon sharafiga Muzaffariya nomini berishga kelishib olingan. Ushbu masalalar yuzasidan Ismoilbek Gaspirinskiy Amir Abdulahadxonga murojaat qilganda, unga ma'qul bo'lgan va jadid maktabi ochishni qo'llab quvvatlagan. Tez orada mulla Nizom uyidagi maktab Xolid Burnashev uyiga ko'chirilgan va bir necha buxorolik bolalargina ushbu maktabga o'qishga qabul qilingan. Nizom Sobitiy maktabida darslar tatar tilida olib borilganligi sababli unda buxorolik bolalarning tahsil olishi qiyinroq kechgan. Shuning uchun 1908 yilning oktabrida Buxoro taraqqiyparvarlaridan Sadriddin Ayniy va Abdulvohid Munzimlar tomonidan aynan buxorolik bolalar uchun tojik tilida tahsil beruvchi jadid maktabi tashkil etilgan. Ushbu maktabda 20-30 Yoshli kishilar uchun kechki o'quv kurslari ham tashkil qilinib, katta Yoshli talabalarga har kuni 2 soatdan dars o'tilgan. Qisqa muddatda maktab xalq orasida shuhrat qozongan. Mulla Qamariddin boshchiligidagi ulamolar bu holatdan norozi bo'lib, jadidlar maktabiga qarshi fitna qo'zg'atishga kirishganlar. Vaziyat murakkablashgach, 1909 yil 26 sentabrda Ostonaqul qo'shbegi, qozikalon Baqoxo'ja va Burhoniddin raislar mirzo Abduvohidga maktabning yopilganini rasman e'lon qilganlar.

O'sha yili Buxoro jadidlaridan Abulqosim Sayfullazoda ham Buxoro shahrida jadid maktabi ochgan. 1909-1910 yillarda faoliyat yuritgan ushbu maktabda 100-150 nafar o'quvchi tahsil olgan. Abulqosim maktabining o'ziga xos jihati shu ediki, u iste'dodli o'quvchilar bilan alohida shug'ullanib, muallimlikka tayyorlar edi. Bu maktab ham tez orada qora fikrli maktab domlalarining ig'vosi bilan, muftilarning jadid xaromdir fatvosiga uchrab, yopib qo'yilgan. Ammo Abulqosim kechalari yashirin suratda xususiy uylarga bolalarni to'plab, o'qitishda davom etgan.

Mirzo Abdulaziz Somiyning "Mang'it sultonlari tarixi" asarida qayd etilishicha, "...davlatdagi parokandalik, musulmon jamoasidagi tushkunlik amir Nasrulloning taxtga chiqishidan boshlandi va razillarga rahnamolik, e'tiborli va hurmatli insonlarning kamsitilishi amir Muzaffar hukmronligida mustahkamlandi, amir Abdulahadxon davrida odat tusiga aylandi va o'zining zararli mahsulini bera boshladi"[2]. Siyosiy huquqsizlik va tashqi aloqalar cheklanishi natijasida kuchaygan biqlik sharoitida mamlakatda nafaqat ijtimoiy sohada, balki madaniy hayotda ham turg'unlik, davr talablaridan ortda qolish tendensiyalari namoyon bo'la boshlagan edi. Xususan, ta'lim tizimida bu holat yaqqol ko'zga tashlanar edi. Mamlakatda

an'anaviy ta'lim tizimi amalda bo'lib, Buxoro amirligida va xususan, Markaziy Osiyoda faoliyat ko'rsatgan boshlang'ich maktablarda ta'lim olgan, so'ngra madrasalarda tahsil olib dunyoni lol qoldirgan buyuk zotlar Abu nasr Farobiy, ibn Sino, Beruniy, Mahmud Xorazmiy, Imom Buxoriy, Mahmud Zamaxshariy, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Imom Termiziy, Imom Marg'inoniy, kabi ko'plab yirik olim-mutaffakkirlarni ilgari etkazib bergan ilm maskanlari bu davrda ancha eskirgan, davr talablaridan ortda qolgan edi. XX asr boshlarida ham Buxoro Markaziy Osiyo, Kavkaz orti hozirgi Tatariston va Boshqirdiston hududlari uchun islom dinining markazlaridan biri sifatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu Turkiston ginal -gubernatorining 1899 - yil yakuni bo'yicha podshoga yozgan xatida ham tan olingan. Xat orqali Rossiyada 14 million atrofida musulmonlar yashayotganligi qadimdan Buxoroda musulmonlar dunyosida islom ma'rifati markazlaridan biri sifatida tan olib kelinayotganligi va hozirda ham o'zining bu boradagi ahamiyatini yo'qotmaganligi to'g'risida xabar berilgan[3].

Boshlang'ich an'anaviy maktab musulmon bolalari uchun umumiy ma'lumot beradigan xat-savod chiqarish maskanlari bo'lib, arab imlosida savod olish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish[4], hisoblash qoida va ko'nikmalarini hosil qilish, tabiat va jamiyat, atrof muhit. Islom dini haqida bilim va tushunchalar berish, axloq-odob me'yorlariga amal qilishni o'rgatishdan iborat edi.

Buxorodagi birinchi an'anaviy maktab 714 yili Qutayba ibn Muslim tomonidan Buxoro arkida, zardushtiylar ehromi o'rnida bunyod etilgan [5]. "Maktab" so'zi arabcha "kataba" – yozmoq fe'lidan yasalgan bo'lib, yozishga o'rgatiladigan joy[6] deyilsa, boshqalarida "maktab" termini mirzalar maktabi ma'nosini bildirgan[7]. 1896-yilda Sank-Peterburgda nashr qilingan ensiklopediyada: "maktab – musulmonlarning masjidlar qoshidagi xat-savod chiqarish va diniy udumlarni o'zlashtirish dargohi"[4] deya ta'rif berilgan. Bunday an'anaviy ta'lim tizimi Markaziy Osiyo erlari Arab xalifaligi tomonidan bosib olinganidan keyin (VIII asrda) zardushtiylarning "Dabiriston"lari o'rnida shakllangani ma'lum.

Markaziy Osiyoda an'anaviy ta'lim ikki bosqich: qo'yi boshlang'ich maktab va yuqori-madrasa bosqichidan iborat edi[9]. Ushbu tizim maktablari davlat tomonidan to'liq mablag' bilan ta'minlanmagan,[9] ular doimiy ravishda xususiy shaxslar mablag'i va vaqf mulklari hisobiga yashab kelgan[11].

Markaziy Osiyoning barcha shahar qishloq va ovullarida maktabxonalar mavjud bo'lgan[9]. Maktablar ko'pincha bir sinf xonasidan iborat bo'lganligi uchun ham ularni maktabxona deb, atashgan. Musulmon qoidalaridan kelib chiqqan holda o'g'il va qiz bolalar alohida – alohida maktabxonalarda o'qitilgan. O'g'il bolalar maktabxonalarining aksariyati masjidlar[9], madrasalar, qorixonalar qoshida va xususiy maktabdorlar xonalarida, qiz bolalar maktabxonalarini otin ayollar uylarida yoki badavlat kishilarning maktab yoshidagi qizlari uchun ularni uylarida tashkil etilgan. Maktablarda o'g'il bolalarni o'qitgan kishi "domla, ustod, ustoz, muallim", deb atalgan. Qizlarni o'qitgan ayollarni esa "otinoyi", yoki "otinbibi" (Toshentda) "bibixalifa" yoki "bibiotin" (Buxoroda), "eltibibi" (Xorazmda) deb atashgan[9]. Shuni e'tiborga olish lozimki, hozirgi Qoraqalpog'iston hududidagi maktabxonalarda o'sha davrda ham o'g'il va qiz bolalar birgalikda bir muallim tomonidan o'qitilavergan[8].

Ayrim an'anaviy maktablarda dars berish bilan shug'ullanuvchi domlarning ish haqi vaqfnomada belgilangan mablag'dan to'lab borilishi ko'pgina vaqfnomalarda uqtirilgan[9]. Bunday ma'lumotlarni Raufboy o'g'li Ma'rufboy Mirmansurning qizi Nozikoy, O'zbek o'g'li Mirzo G'ulom[8] vaqfnomalaridan bilib olishimiz mumkin. Masalan: Raufboy o'g'li Ma'rufboy

vaqfnomasida: “Vaqf mulkidan hosil bo‘lgan pulni musulmon farzandlariga diniy ta’lim beradigan hamda har juma ertalab va kechqurun “Mulk”, “Taborak” surasini o‘qib, o‘shandan hosil bo‘ladigan savobni vaqf egasiga va uning ota-onasiga, o‘tgan barcha olim-ulamolarga bag‘ishlagan kishi”ga berilishi yozib qo‘yilgan. Yana bir vaqfnomada 1338 hijriy yilda Shamsuddin valadi Mirg‘iyos Mirzog‘ulomning Mullo Shodiy guvohligida vaqf vakolatini olgani qo‘yidagicha yozilgan: “Hovli vaqf qilinganligi va shunga bizdan keyin tirik qolgan kishi ushbu vaqflarga valiy (egalik) qilib maktabdagi musulmon bolalariga hovlini ijaraga bergan pulining bir qismini berishlarini va ular har juma kuni “Yosin” surasini o‘qib vaqf va Payg‘ambarimiz sav ruhlariga bag‘ishlanishini shart qilgan”. Bundan tashqari muallimga nisbatan qo‘yidagicha shart qo‘yilgan: “O‘qituvchi maktabni uzrsiz tark etmasligi kerak”. Maktablar ko‘p hollarda ayrim badavlat shaxslarning xayr ehsonlariga evaziga, ba‘zan esa masjidlariga tushgan daromad evaziga qurilgan. Masalan, Mirmansurning qizi Nozikoy etti xonali uy va boloxonadan iborat bo‘lgan hovlisini maktab o‘quvchilari foydasiga diniy ta’lim olishlariga yordam sifatida vaqf qildirgan. Vaqfnomalarda yozilishicha, maktabxonalar yog‘och, xom va pishiq g‘ishtdan bino qilingan. Maktabxona binosi odatda bir xonadan iborat bo‘lib bolalar bo‘yra yoki gilam (to‘shamcha, sholcha) ustida o‘tirishgan. Maktabning xonalariga kichik, tor bo‘lib yorug‘lik tushmaydigan qorong‘u, o‘quvchilar o‘tiradigan joy esa nam va zax bo‘lgan. O‘g‘il bolalar maktabxonalarida masjid qavmi tomonidan taklif etilgan masjid imomi, muazzini yoki madrasani tugatgan kishi muallimlik qilgan. Buxoro amirligidagi maktabxonalar faoliyatini Abdurauf Fitrat shunday ta’riflaydi: “Maktab shunday joydirki bir muallimi bor uni maktabdor deyдилar, bollar u erda etti yildan to o‘n yilgacha zaruriy xat svodlarini chiqargunga qadar qoladilar, undan keyin xohishlariga qarab, madrasaga borib dars o‘qiy boshlaydilar”.

Sadriddin Ayniyning yozishicha, Buxorodagi maktabxonaning ko‘rinishi qo‘yidagicha bo‘lgan” Maktab torgina bir xonadan (hujradan) iborat bo‘lib uning ikki eshigi bor, buning biri bir tavaqali va eshik ko‘pincha yopiq turar edi. Ikkinchi eshigi daricha bo‘lib uch gaz bo‘yi bir yarim gaz eni bor. Bu darchaning oldida domla (maktabdor)ning o‘tiradigan joyi bor. Darchalarga esa parda qilingan (derazasi qog‘oz bilan qoplangan)” va qog‘ozga qor- yomg‘irdan saqlash uchun zig‘ir moyi surtilgan. Maktabning derazasidan darsxonaga hech bir yorug‘lik kirmas edi. Hujraning shipi tagidan devorning shipga yaqinlashgan joyida ikki tomondan ham bir-biriga ro‘parama-ro‘para qilib ochilgan ikki tuynukcha bo‘lsa ham bulardan kiradigan yorug‘lik pastga tushmasdan hujraning devorlarida qolar edi. Bu hujraning kengligi 16 gaz murabba (kvadrat) edi, uning ichida bir-birining ustida o‘tkazilib to‘rtta sinch tortilgan va bu bilan hujra to‘qqiz bo‘lakka bo‘lingan, go‘yo maktabxonaning ichida to‘qqiz oxur paydo bo‘lgan edi. Eshik oldidagi oxirchada bolalarning kavushlari turar edi, darcha oldidagi oxurchada bo‘lsa domla va qolgan etti oxurchada esa bollar o‘tirar edi”[13].

XIX asrning o‘rtalarida Buxoroda bo‘lgan N.Xanikovning qayd etishicha, boshlang‘ich maktablar yoki maktabxonalar Buxoro shahrida va boshqa shaharlarda, shuningdek, qishloqlarda juda ko‘p edi.

Arxiv ma’lumotlariga tayanib, Buxoro shahrining har bir ko‘chasida o‘zining maktabxonasi bo‘lgan. Maktabxonalar asosan musulmonlarning xayr-ehsonlari yoki amirning buyrug‘iga muvofiq ko‘chada yashovchilarning umumiy mablag‘i evaziga ham tashkil etilgan[14]. Shariatga ko‘ra ilm o‘rganish uchun murojaat qilgan kishiga rad javobi berish og‘ir gunoh hisoblangan, o‘qishga kelgan har bir bolaning qaysi ijtimoiy toifadan bo‘lishi va o‘qish uchun qancha haq to‘lashidan qat’iy nazar, o‘qituvchilar zimmasiga ularni har qanday e’tirozsiz

o'qitish vazifasi yuklatilgan. Chunki har bir musulmonning bilim olishi ham qarz, ham farz bo'lganligi hali ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan edi[15].

Abdurauf Fitratning asarlarida oila ma'naviyati, bola tarbiyasi va uning kamoloti masalalari katta o'rin egallaydi. Uning "Rahbari najot" asari ham ta'lim-tarbiya vazifalaridan biri bo'lgan yosh avlodni tarbiyalash, yosh avlodni tarbiyalash hayotiy vazifalardan biri deb, ta'kidlaydi.

Olimning fikricha, dunyo kurashning umumiy maydoniga o'xshaydi va bu maydonning paxlavonlari insonlardir. Har bir kishi barkamollik yoshiga etgach, u o'z saodati tashvishi uchun shu maydonda kurashmasdan iloji yo'qdir. Bu kurashda g'olib chiqish uchun 3 xil o'lchov quroliga ega bo'lishi kerak:

1. Salomatlik;
2. Sog'lom fikr (nuqsonsiz fikr, ya'ni yuqori iste'dod);
3. Axloqi sano (oliy darajali axloq, ya'ni axloqi poklik).

Tarbiyaning bu uchta jihatini olim o'z asarida alohida sarlavhalar orqali yoritib beradi. Fitrat "Har bir kishi shu quroldan birisiz maydonga kirsa, albatta mag'lub bo'lishi tabiiydir", deb aytib shu bilan uch tarbiyani doimo qo'shib olib borish kerakligini, agar bu tarbiyalarning birortasi kam bo'lsa, etuk qobil a'zosiga aylanishi uchun g'amxo'rlik qiling" deb ta'kidlaydi. Olim bola tarbiyasi faqat oiladagina olib borilmasdan, bu ish bilan keng jamoatchilik, davlat ham shug'ullanishi kerakligini, chunki davlatning kelajagi mana shu yoshlar qo'lida bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

Fitrat jismoniy tarbiyaga kishining salomat va baquvvat bo'lib tarbiyalanishiga alohida ahamiyat beradi. "Badan tarbiyasiga qadim zamonlardan boshlab katta e'tibor berilgan. Insonning butun a'zosi salomat va quvvatga ega bo'lmasa, unda inson uzoq yashamaydi. Agar insonning tanasidagi a'zolariga biriga ziyon tegsa, u kishi ishdan qo'lini tortib, boshqalarning muhtojiga aylanadi. Bizning farzandlarimiz ilm olish bilan birga, ularning badan tarbiyasiga ahamiyat berishi lozimdir". Olim farzand tug'ilmasidan avval ona qornidaligidayoq tarbiyani boshlashni uqtiradi. Shu bilan birga bolalarning zarurligini ta'kidlaydi. Fitrat o'quvchi shaxsini hurmat qilishi zarurligini, unga nisbatan insoniy munosabatda bo'lish, qilgan gunohlarini o'ziga to'g'ri, yaxshi so'z bilan tushuntirish kerakligini, shu bilan birga u (o'quvchi) ham o'qituvchini hurmat qilishini ta'kidlaydi. "Agar bolalarga ularning kamchilik va qilgan gunohlarini yaxshi so'z bilan tushuntirsak, ularni yaxshi odatlarga yo'naltirsak, sizga nisbatan ularning hurmati oshadi, qabih ishlarni qilishdan uzoqlashadi va haqiqiy hurmatli inson bo'lib etishadi", deb alohida ta'kidlaydi. Fitrat inson kamolotga erishish uchun intilishi, harakat qilishi lozimligi, doimo o'z oldiga maqsadlar qo'yishi va unga etishishi uchun kurashish kerakligini, hech bir baxt yoki boylik ham inson intilmasa o'z – o'zidan kelmasligini aytib o'tadi.

Fitrat kishining har tomonlama barkamol inson bo'lib etishishida axloqiy tarbiyaning o'rnini amalga oshirish uchun avvalo bolalarni jismoniy va fikriy tarbiyaga da'vat qiling, keyin axloqiy quvvatlarni muhokama orqali tushuntiring, ularni yaxshi ishlarga odat qildiring, yomon ishlardan nafratlantiring" deydi. Olim axloqiy tarbiyani bolalar eng avvalo o'zi yashayotgan atrof-muhit va ko'chadagi bolalardan olishlarini ta'kidlab o'tdi. Axloqiy tarbiyaning eng asosiy sharti shundan iboratki, bolalar ko'proq yaxshi va yomon ahvolni o'z uylaridan, ko'chadagi do'stlaridan, maktabdagi o'quvchilardan qabul qiladilar deb uqtiradi. Bola birinchi tarbiyani o'zining onasidan oladi. Shuning uchun onalarni o'zlari ham har tomonlama tarbiyalangan bo'lishlari kerak deb hisoblaydi.

Mudarris usuli jadid maktabining, eski maktab va madrasadek, uzoq cho'zilmasligini eshitganida ham o'z bilganidan qolmay, "sayrashi"da davom etadi: "Farangi birodar, bo'lmaydi, aslo bo'lmaydi. Siz aytganday oson bulg'an tahsil usulini qabul qilganimizda ham yana bo'lmaydiki, qizlarni ilm tahsili uchun ko'chaga chiqarib yuborsak". Bahsning davomida ma'lum bo'lishicha, erkaklar axloqining buzuvchi bo'lishiga, xotin-qizlarning umumiy ta'lim tizimidan ma'lum darajada chetda ushlab turilishi bois ham eski ta'lim usullari-yu, bu usullarning suvanchi bo'lgan ulamolar ekan. Shunday qilib, Fitrat Farangi bilan Mudarrisning bahsi orqali o'z davrining ichki ziddiyatlarini, jamiyatni harakatga keltiruvchi kuchlar o'rtasidagi kurashni, o'zbek xalqining hanuzga qadar feodal tuzum sharoitida, jaholat og'ushida yashayotganligi sabablarini ochib tashlaydi. Farangi Mudarrisning usuli jadida maktabiga bo'lgan barcha, e'tirozlarini o'z dalillari bilan bartaraf etar ekan, bunday maktablarning nafaqat Istanbul, Bog'dod, Nog'oyiston va Kavkazda, balki Madinai Munavvarada – islom dinining markazida ham ochilgani haqida ma'lumot beradi va bu maktablar "avvalgidan olimroq, mutaddayinroq (dinga berilgan shaxs, mo'min) va vatanparvarroq" shogirdlarni etishtirib chiqarayotganini aytadi. Chamasi, xuddi shu o'rinda Fitrat "vatanparvar" so'zini biz tushungan ma'noda ilk bor qo'llaydi. Fitrat talqinidagi usuli jadida maktabining eski maktabdan farqi shundaki, "bolani olti yoshligidan maktabga yuboradilar, u o'n to'qqiz yoshida olim, mutaddayin, vatanparvar, dindo'st, millatparast, siddiq, odil, tamom islomiy amrlarga mute, butun insoniy shartlarga mushtamal bir shaxs bo'ladi. Demak maktabi qadim va madrasalardagi usuli qadim bilan birga o'ttiz yil, tahsili jadida esa o'n uch yildir". Tahsilning jadidlar ishlab chiqqan bu usuli xotin-qizlarning ham to'laqonli ilm olishlariga imkon tug'diradi. Binobarin, "usuli jadidaga ko'ra, osonlik bilan ayollar ham, erkaklar ham olim bo'ladilar". "Tahsili jadidada, deydi Fitrat o'z qahramoni tilidan, qizni olti yoshligida maktabga beradilar, agar xohlasalar, o'n sakkiz, aksariyat o'n to'rt yil o'qitib, tafsirxon va hadisxon olima qilib kuyovga beradilar". Fitrat xotin-qizlarning erkaklar bilan baravar ilmdan bahramand bo'lmashligi jamiyat va xalq taqdiriga salbiy ta'sir ko'rsatib kelgani va hozir ham ko'rsatayotganini alohida ta'kidlaydi. Xuddi shu masala yozuvchining ijtimoiy va huquqiy qarashlarida markaziy o'rinlardan biriga chiqadi. Fikrimizcha, ushbu muammoning ildizlarini ijtimoiy voqelikning o'zidan qidirish kerak. Ayol kishining jamiyatda, uni boshqarish va oilada tutgan o'rni xususida gap ketar ekan, yuridik fanlari doktori Fozil Otaxo'jaevning bu boradagi fikrini keltirish o'rinli bo'ladi deb o'ylaymiz: "Jamiyatda mavjud bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning mehnat taqsimotiga ta'siri nikoh-oila munosabatlarida ham namoyon bo'ladi. Oilada erkakning bosh bo'lishi boshqa oila a'zolarining huquqiy maqomiga tegishli asosda ta'sir etadi. Erkakning oiladagi hukmronligi iqtisodiy hukmronlik oqibatidir. Keltirilgan fikrlar jamiyatning ayol kishiga – so'zi va taqdiriga bo'lgan munosabatni ko'rsatib turibdi. Endi Fitratning asari munosabati bilan boshlagan fikrimizni davom ettirsak. Farangi jadid maktabini ochishni taqozo etayotgan masalalarni birma-bir qayd etib, Mudarrisga deydi: "Birinchisi, Sizlarning maktab va madrasangiz tahsil usuli g'oyat uzoqdir, shu sababdan bechora ayollar ular uchun ham farzi ayn bulg'an ilm va irfon sharafini qo'lga kiritishdan mahrum qolmoqdalar. Ikkinchisi, ular ilmsiz qolmoqdalar, har (bir) ilmsiz tarbiyasiz bo'lg'ani kabi, ular ham tarbiyasiz bo'lib qoladilar. Ma'lumdurki, kim tarbiyasizning qo'lida katta bo'lsa, u tarbiyasiz o'sadi. Binobarin, Siz hammangiz tarbiyasiz qolmoqdasiz, chunonchi, qolg'ansiz ham...." farangi bu so'zlari bilan Mudarrisni ham jamiyatning tarbiya ko'rmagan a'zosi, deb tushunadi va bu fikrni uning yuziga dangal aytadi. Mudarrisni bunday atashning boisi shundaki, uning onasi ilmsiz bo'lgan, binobarin, o'z farzandlarini, chunonchi, Mudarrisni

ham tarbiyasiz bo'lib o'sdi. Fitrat tarbiya deganda o'qimishli odamni nazarda tutadi. Tarbiyaning asosiy unsurlaridan biri, uning fikricha, ilm. Muallif talqinida, ota-ona tarbiyasi ilm bilan qo'shilgan bo'lishi, aniqrog'i, farzand maktab ko'rgan, ma'lumotli, jaholatdan yiroq ota-ona tomonidan tarbiyalanishi lozim. Agar shu Mudarrisning o'zini oladigan bo'lsak, u va uning o'ziga o'xshash, fikriy darajasi tuban xotini farzandlarini qanday tarbiya qilishlari mumkin? Agar jamiyat shu Mudarrisga o'xshash kishilardangina iborat bo'lsa, bu jamiyatning tanazzulga yuz tutishi, jaholat botqog'iga botishi shubhasizdir.

Xulosa va tavsifalar. Xulosa qilib aytganda, Fitrat asarlarida oila va yoshlar kamoloti masalalariga alohida e'tibor bergan bo'lib, u ma'naviy merosni o'rganish va amalda qo'llash hozirgi kunda yosh avlodning tarbiyasi va uning etuk inson bo'lib kamol topishida muhim ahamiyatlidir.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Исмоилбек Гаспарали. Туркистон саёҳатлари... – Б. 93
2. Мирзо Абдулазим Сами. Тарихи салатин-и мангитийа (История мангитских государей). Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.Епифановой. – М.: Восточная литература, 1962.- С. 116.
3. ЎзР МДА, 1-фонд, 27-рўйхат, 276-иш, 14- варақ.
4. ЎзР МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 333-иш, 7- варақ.
5. Солижонов Г.Ф.Туркистонда ўқитиш -маърифатчилик ўчоқлари уларнинг ижтимоий аҳамияти (XIX аср охири- XX аср бошлари). Тарих фан.ном.дисс. ...- Тошкент, 1998.- Б. 31.
6. Долимов У.Эски мактаб// Тафаккур. -Тошкент, 2010.-№1, - б 66-73
7. Остроумов Н.П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения.- Ташкент, 1914.- С. 94-96.
8. ЎзР МДА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 23 - варақ.
9. Наливкин В. Школа у туземцев Средней Азии // Туркестанские ведомости. 1898.- 8 августа.
10. Сафарова Р., Шермаматова Л. Мактаб // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, V – жилд.- Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2003.- б.410.
11. ЎзР МДА, 323-фонд, 1-рўйхат, 1116-иш, 1 - варақ.
12. Фитрат А. Мунозара // Шарқ юлдузи. - Тошкент, 1997 - №1.- б.121.
13. Айний С. Эски мактаб// Асарлар. VIII томлик. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1965. IV – том. Б-139-140.
14. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб. 1843. – С.210.
15. Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва мутаахирин. / Форс-тожик тилидан Н.Йўлдошев таржимаси. – Бухоро, 2003. – Б.51.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

№ 9 (4) – 2024

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

**Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари**” электрон
журнали 2020 йил 6 август куни 1368-
сонли гувоҳнома билан давлат
рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
масъулияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой
тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-
уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).